

ДЕМОКРАТИК ДАВЛАТДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ МУҲОФАЗАСИ

*Давлат-ҳуқуқий фанлар ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш кафедраси катта ўқитувчиси майор
Қодирова Камола Тохиржоновна*

Аннотация

Мазкур мақолада демократик давлат қурилишида жамоатчилик назоратининг ўрни, унинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашдаги аҳамияти илмий-назарий ва ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилинган. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда жамоатчилик назорати соҳасини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг замонавий модели ёритилган. Шунингдек, фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари, нодавлат ноижорат ташкилотлари ва фуқароларнинг давлат бошқарувида иштирок этиш механизмлари таҳлил қилинган. Тадқиқот давомида миллий ва халқаро тажриба қиёсий ўрганилиб, инсон ҳуқуқларини таъминлашда жамоатчилик назоратининг самарадорлигини оширишга қаратилган таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: демократик давлат, жамоатчилик назорати, инсон ҳуқуқлари, фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат, Конституция, омбудсман, очиқлик, шаффофлик, давлат бошқаруви, ҳуқуқий кафолатлар.

Жаҳон цивилизацияси ривожланишининг ҳозирги босқичида демократик давлат қурилиши ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш ўртасидаги узвий боғлиқликни кучайтириш энг устувор вазифалардан бирига айланди. Демократиянинг энг олий мезони — бу давлат ҳокимиятининг ягона манбаи бўлмиш халқнинг давлат ва жамият бошқарувидаги реал иштирокидир. Бу иштирокни таъминловчи энг самарали ва синалган восита эса жамоатчилик назорати институти ҳисобланади.

Жамоатчилик назорати тушунчаси фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат назариялари билан узвий боғлиқ. Ғарб ва шарқ мутафаккирларининг қарашларида давлат ҳокимиятини тийиб туриш ва унинг халқ олдидаги масъулиятини ошириш ғояси доимий равишда марказий ўринда бўлган.

Жон Локк, Шарль Монтескье ва Жан-Жак Руссо каби мутафаккирларнинг "ижтимоий шартнома" назариясига кўра, халқ ўз ҳуқуқларининг бир қисмини давлатга бошқарувни ташкил этиш учун топширади, бироқ давлат ушбу

ваколатларни суиистеъмол қилса ёки инсон ҳуқуқларини бузса, халқ уни назорат қилиш ва ҳатто ҳокимиятни ўзгартириш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар доирасида "Инсон қадрини учун" тамойили давлат сиёсатининг марказига олиб чиқилди. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши мамлакатда инсон ҳуқуқлари муҳофазасини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарди. Асосий Қонунда Ўзбекистон ўз устига "ҳуқуқий ва ижтимоий давлат" мажбуриятини олганлиги, фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш давлатнинг муҳим вазифаси эканлиги мустаҳкамланди.

Бундай шароитда жамоатчилик назорати шунчаки бир сиёсий декларация эмас, балки давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қонунга итоаткорлигини таъминловчи, коррупцияни жиловлловчи ва инсон ҳуқуқлари бузилишининг олдини олувчи тизимли механизмга айланиши лозим. Шу боис, демократик давлатда жамоатчилик назорати ва инсон ҳуқуқлари муҳофазасининг ўзаро нисбатини илмий асослаш, мавжуд ҳуқуқий муҳит ва амалиётни таҳлил қилиш ҳамда уни такомиллаштириш йўллари кўрсатиб бериш юксак назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Ҳозирги даврда демократик давлатчиликни ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири давлат ҳокимияти фаолияти устидан самарали жамоатчилик назоратини таъминлаш ҳисобланади. Жамоатчилик назорати фуқароларнинг давлат бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқини амалга оширишнинг муҳим механизми бўлиб, давлат органлари фаолиятининг қонунийлиги, очиклиги ва шаффофлигини таъминлашга хизмат қилади.

Демократик давлатнинг асосий мақсади инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашдан иборат. Инсон ҳуқуқларининг реал қафолатланиши давлат органлари фаолияти устидан самарали назорат механизмлари мавжудлиги билан бевосита боғлиқ. Шу нуқтаи назардан жамоатчилик назорати ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг муҳим институти сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда амалга оширилаётган конституциявий ва ҳуқуқий ислохотлар давлат бошқарувини демократлаштириш, инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва жамоатчилик назорати механизмларини такомиллаштиришга қаратилган. Янги таҳрирдаги Конституцияда фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиши, ахборот олиш ҳуқуқи ҳамда давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган.

Жамоатчилик назорати демократик давлатнинг ажралмас белгиларидан бири ҳисобланади. У давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятининг

қонун талабларига мувофиқлигини фуқаролик жамияти институтлари ҳамда аҳоли томонидан кузатиб бориш тизимини англатади.

Илмий адабиётларда жамоатчилик назорати турлича таърифланади. Бироқ барча ёндашувларда унинг асосий вазифаси давлат ҳокимиятининг халқ олдида ҳисобдорлигини таъминлашдан иборат экани таъкидланади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда жамоатчилик назорати бир нечта асосий субъектлар орқали амалга оширилмоқда. Уларнинг фаолияти самарадорлигини куйидаги жадвал орқали кўриш мумкин.

Жамоатчилик назорати субъекти	Асосий вазифаси ва йўналиши	Самарадорлик даражаси ва мавжуд муаммолар
Нодавлат ноижорат ташкилотлари (ННТ)	Хотин-қизлар, болалар, ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.	Фаоллик ортмоқда, бироқ кўпчилик ННТлар ҳали ҳам моддий жиҳатдан давлат грантларига боғлиқ.
Оммавий ахборот воситалари ва блогерлар	Коррупция, мансабдор шахсларнинг ўзбошимчалиги ва инсон ҳуқуқлари бузилишини фош этиш.	Энг юқори тезкорликка эга. Жамоатчилик фикрини шакллантиради, лекин баъзида ҳуқуқий билим етишмаслиги кузатилади.
Маҳалла (фуқаролар йиғинлари)	Ҳудуддаги ижтимоий адолатни таъминлаш, кам таъминланганларни қўллаб-қувватлаш.	Давлат функциялари ҳаддан ташқари кўп юклатилган, бу эса унинг мустақил назоратчилик ролини сусайтиради.
Давлат органлари ҳузуридаги Жамоатчилик кенгашлари	Вазирлик ва идораларнинг қарорлари инсон манфаатларига мослигини текшириш.	Янги низом бўйича таркиби янгиланди, бироқ кўп жойларда фаолияти ҳали ҳам расмийликдан иборат.

Илмий тадқиқот ва амалиёт таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда жамоатчилик назорати ва инсон ҳуқуқлари муҳофазаси соҳасида бир қатор тизимли муаммолар мавжуд:

Ҳуқуқий маданият ва нигилизм: Аҳолининг катта қисми ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишда жамоатчилик назорати механизмларидан қандай

фойдаланишни билмайди ёки давлат идораларига таъсир ўткази олишга ишонмайди.

Давлат органларининг тайёр эмаслиги: Кўплаб маҳаллий ижро ҳокимияти органлари (ҳокимликлар ва бошқармалар) ҳали ҳам жамоатчилик назоратини ўз фаолиятига "аралаштириш" ёки "ишни қийинлаштириш" деб қабул қилади. Жамоатчилик сўровларига ва тавсияларига юзаки жавоб бериш ҳолатлари сақланиб қолмоқда.

Механизмларнинг мукамал эмаслиги: Жамоатчилик назорати натижалари бўйича берилган ҳужжатлар (жамоатчилик фикри, сўрови, тавсияси) давлат органлари учун мажбурий кучга эга эмас, улар фақат "тавсиявий" характерга эга. Бу эса назоратнинг таъсирчанлигини камайтиради.

Жамоатчилик назоратининг асосий вазифалари:

- давлат органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш;
- коррупциянинг олдини олиш;
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
- давлат қарорларининг самарадорлигини ошириш;
- жамият ва давлат ўртасидаги ишончни мустаҳкамлаш.

2023 йилдаги Конституция давлат ва жамият муносабатларининг янги моделини белгилаб берди. Конституцияда инсон ҳуқуқлари, халқ ҳокимиятчилиги, очиқлик ва шаффофлик принциплари алоҳида ўрин эгаллайди.

Конституциянинг тегишли нормаларига кўра:

- халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи ҳисобланади;
- фуқаролар давлат бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқига эга;
- ҳар ким ахборот излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга;
- давлат органлари ўз фаолияти ҳақида жамоатчиликка ахборот беришга мажбур.

Бу нормалар жамоатчилик назоратининг конституциявий асосини ташкил этади.

Инсон ҳуқуқлари ҳар қандай демократик давлатнинг фундаментал асоси ҳисобланади. Янги таҳрирдаги Конституцияда инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, кадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқлари олий қадрият сифатида белгиланган.

Инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишнинг самарадорлиги нафақат давлат органлари фаолиятига, балки фуқаролик жамияти институтларининг фаоллигига ҳам боғлиқ.

Жамоатчилик назорати инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг муҳим ҳуқуқий механизми ҳисобланади.

У қуйидаги йўналишларда амал қилади:

- ҳуқуқбузарлик ҳолатларини аниқлаш;

- давлат органлари қарорларини баҳолаш;
- фуқаролар мурожаатларини ўрганиш;
- ҳуқуқий мониторинг ўтказиш;
- инсон ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш.

Шу жиҳатдан жамоатчилик назорати давлат ҳокимияти устидан демократик назорат шакли сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасида Омбудсман институти муҳим ўрин тутди.

Омбудсманнинг асосий вазифалари:

- фуқаролар мурожаатларини кўриб чиқиш;
- ҳуқуқбузарликларни аниқлаш;
- давлат органлари фаолиятини таҳлил қилиш;
- инсон ҳуқуқлари соҳасида парламент назоратини амалга ошириш.

Фуқаролик жамияти давлатдан мустақил бўлган ижтимоий муносабатлар тизимини англатади.

Унинг таркибига:

- нодавлат нотижорат ташкилотлари;
- сиёсий партиялар;
- касаба уюшмалари;
- фуқаролар йиғинлари;
- мустақил ОАВ;
- ташаббускор гуруҳлар киради.

Фуқаролик жамияти институтлари давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади.

ННТлар инсон ҳуқуқлари соҳасида:

- ҳуқуқий тарғибот ишларини амалга оширади;
- мониторинг ўтказади;
- давлат органлари фаолиятини баҳолайди;
- аҳолининг ҳуқуқий маданиятини оширади.

Оммавий ахборот воситалари “тўртинчи ҳокимият” сифатида жамоатчилик назоратининг муҳим субъекти ҳисобланади.

Мустақил ОАВ:

- давлат органлари фаолияти ҳақида ахборот тарқатади;
- жамоатчилик фикрини шакллантиради;
- коррупция ҳолатларини фош этади;
- инсон ҳуқуқлари бузилишларини ёритади.

Мазкур Қонун жамоатчилик назоратининг ҳуқуқий асосларини белгилайди.

Қонунда:

- жамоатчилик эшитувлари;

- жамоатчилик мониторинги;
- жамоатчилик экспертизаси;
- жамоатчилик муҳокамаси

каби бир қанча шакллари назарда тутилган.

«Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида»ги Қонун давлат органларининг ҳисобдорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Бу қонун давлат органларига:

- ахборот эълон қилиш;
- очиқ маълумотлар базасини юритиш;
- аҳоли билан мулоқот қилиш

мажбуриятларини юклайди.

Халқаро тажрибани оладиган бўлсак, АҚШда жамоатчилик назорати:

- мустақил судлар;
- эркин матбуот;
- фуқаролик ташкилотлари

орқали амалга оширилади.

Германияда инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва давлат фаолияти устидан назорат қилишда парламент комиссиялари ҳамда жамоатчилик институтлари муҳим ўрин тутди.

Швеция, Норвегия ва Финляндия давлатларида давлат бошқарувининг юқори даражадаги очиқлиги жамоатчилик назорати самарадорлигини таъминлайди.

Бугунги кунда қуйидаги муаммолар сақланиб қолмоқда:

- ҳуқуқий маданиятнинг етарли эмаслиги;
- аҳоли фаоллигининг пастлиги;
- айрим соҳаларда маълумотлар очиқлигининг чекланганлиги;
- жамоатчилик экспертизаси механизмларининг тўлиқ ишламаслиги.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун:

- ҳуқуқий тарғиботни кучайтириш;
- рақамли платформаларни кенгайтириш;
- давлат органларининг ҳисобдорлигини ошириш;
- жамоатчилик кенгашлари фаолиятини такомиллаштириш лозим.

Демократик давлатда жамоатчилик назорати шунчаки бир институт эмас, балки инсон ҳуқуқларининг бош кафолати ва давлатнинг барқарор ривожланиш пойдеворидир. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти пойдевори яратилди, бироқ унинг сифат ва самарадорлик даражасини ошириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш лозим деб ҳисоблаймиз:

- **Биринчидан**, "Жамоатчилик назорати тўғрисида"ги Қонунга давлат органларининг жамоатчилик тавсиялари ва сўровларига жавоб бермаганлиги ёки уларни асоссиз рад этганлиги учун **маъмурий жавобгарликни** белгиловчи нормаларни киритиш лозим. Жамоатчилик эътирозига сабаб бўлган қарорлар ижроси қонуний тўхтатилиши механизми яратилиши керак.
- **Иккинчидан**, рақамли жамоатчилик назоратини (E-democracy) кенгайтириш лозим. Ҳар бир ҳудуд ва вазирлик кесимида фуқаролар инсон ҳуқуқлари бузилиши ва коррупция ҳолатлари ҳақида аноним ва хавфсиз тарзда хабар берадиган, ижроси оммавий кузатиладиган ягона Миллий жамоатчилик назорати платформасини яратиш зарур.
- **Учинчидан**, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва оммавий ахборот воситаларининг молиявий мустақиллигини таъминлаш мақсадида халқаро грантлар ва мустақил фондлар фаолиятини янада либераллаштириш лозим. Молиявий мустақиллик — ҳолис назоратнинг бош гаровидир.
- **Тўртинчидан**, таълим тизимида (мактаб ва ОТМларда) "Инсон ҳуқуқлари ва жамоатчилик назорати" махсус курсларини жорий этиш орқали ёш авлодда фаол фуқаролик позициясини шакллантириш зарур.

Хулоса қилиб айтганда, жамоатчилик назорати кучли бўлган давлатда инсон қадри баланд, қонун устувор ва тинчлик барқарор бўлади. Бу мақсадга эришиш эса давлат ва фуқаролик жамиятининг тинимсиз ва ҳамкорликдаги меҳнатини талаб этади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, жамоатчилик назорати демократик давлатнинг муҳим институти ҳисобланади. У давлат ҳокимиятининг халқ олдидаги ҳисобдорлигини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳамда коррупциянинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси инсон ҳуқуқлари, очиқлик, шаффофлик ва фуқароларнинг давлат бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқларини янада кенгайтди. Бу эса жамоатчилик назоратининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлади.

Жамоатчилик назорати институтларини ривожлантириш, фуқаролик жамияти субъектларининг имкониятларини кенгайтириш ва давлат органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишнинг муҳим шarti бўлиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2023.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Жамоатчилик назорати тўғрисида"ги Қонуни, 2018 йил 12 апрель.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йилдаги "Фуқаролик жамияти институтларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида»ги Қонуни.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат ноижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни.
6. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021.
7. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. – БМТ, 1948.
8. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт. – БМТ, 1966.
9. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. – М.: Политиздат, 1998.
10. Монтескье Ш. О духе законов. – М.: Мысль, 1999.
11. Саидов А.Х. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқ. – Тошкент, 2022.
12. Тўлаганова Г. Фуқаролик жамияти ва жамоатчилик назорати: Назария ва амалиёт. // Давлат ва ҳуқуқ журнали, 2024 йил, 2-сон.
13. Раҳимов М. Давлат органлари очиқлиги — жамоатчилик назоратининг бош омили. // Юридик фанлар ахборотномаси, 2025 йил, 4-сон.
14. Dahl R. Democracy and Its Critics. – Yale University Press.
15. Habermas J. Between Facts and Norms. – Cambridge University Press.
16. Rawls J. A Theory of Justice. – Harvard University Press.
17. United Nations Human Rights Handbook. – New York.
18. OECD Public Governance Reviews. – Paris.
19. World Justice Project. Rule of Law Index Reports.